

A hatalom bűvöletében:

Han Fei és Machiavelli nézeteinek összehasonlítása

TDK-dolgozat

Lezárás dátuma: 2023.01.05.

Bevezetés

A kínai legista 法家 fajia filozófiai iskoláról folytatott tanulmányaim során gyakran találkoztam azzal a hasonlattal, ahol vagy Han Fei 韓非 (Kr.e. 280-233) vagy a legistákat általánosságban véve az olasz reneszánsz gondolkodóhoz, Niccolò Machiavellihez (1469-1527) hasonlítja. Fu Zhengyuan írja például:

„Több mint ezernyolcszáz évvel Machiavelli előtt az ókori Kína legistái már megalkottak egy olyan szövegcsoporthoz, melynek hangvétele még mindig meglehetősen modern, és machiavelliánusabb az ünnevelt reneszánsz olasz írástudó munkáinál¹.” (Saját fordítás)

Kai Vogelsang német sinológus a Shang urának könyvéhez (*Shangjun shu* 商君書) írt bevezető tanulmányában szintűgy hasonlatot tesz a legisták és Machiavelli gondolkodása között és mindkettőt a politikai realisták iskolájához sorolja, de a hasonlatot sok helyen megtévesztőnek nevezi bizonyos finom különbségek miatt:

„[...] Az uralkodónak szintűgy *nem szabad a hűség, könyörületesség, emberiség és vallás ellen vétenie* (A Fejedelem 18. fejezet) vagy a szavát nem megtartania, mint Machiavellinél, hanem megbízhatónak és kiszámíthatónak kell lennie. Nem szabad titokban szervezkednie, hanem a szabályait kell tisztáznia, szigorúnak és keménynek kell lennie az intézkedéseiben, de sose úgy, hogy *igazságtalanságot eredményezzen*, mint ahogy azt Machiavelli javasolja (A Fejedelem, 9. Fejezet). Shang urának könyve itt világosabb, mint a Fejedelem: Míg Machiavelli államelmélete olykor erkölcstelen (*unmoralisch*), addig a Shang urának könyve politikai realizmusa konzisztensen erkölcstől mentes (*amoralisch*). A hűség, könyörületesség, emberiség és vallás nem játszik a politikában semmilyen szerepet, az uralkodó így nem is tud véteni ellenük.”² (Saját fordítás)

Zhao Dingxin *The Confucian-Legalist State* című könyvében fordítva vonja meg a párhuzamot.

Hobbes és Machiavellit „európai legistáknak” nevezi, de ugyanakkor megjegyzi:

„A kínai legista gondolkodásban az államnak abszolút hatalma volt, nemcsak alattvalói, de a törvény fölött is, míg az európai Hobbes-i állam szerződéses viszony révén uralkodott a népe fölött. De ami fontosabb az az, hogy a Hobbes-i erős állam ideálja mellett a korai modern Európa megtapasztalta a liberalizmus és a szocializmus megjelenését. Ezek az ideológiák erős politikai cselekvőket vonzottak magukhoz és így hatékonyan tudták ellensúlyozni a Hobbes-i államot mind ideológiai, mind politikai téren. A liberalizmus és a szocializmus, illetve ezeknek a szószólói és szervezetei egy alternatív politikai rend vízióját adták, visszavetve az abszolutista állam fejlődését, [...] Összegezve, az *európai dominanciára törekvők* nem voltak képesek elérni ugyanazokat a célokat, amiket kínai társaik, de nem azért, mert *nem*

¹ Fu (1996): 7. old.

² Shang (2017): 34. old. A kijelölések és az eredeti német terminusok zárójeles beillesztése a sajátom.

alkalmazták a dominancia logikájának teljes eszköztárát, ahogy azt Hui állította. Sokkal inkább a történelmi kondíciók kényszerítették őket arra, hogy olyan politikát adoptáljanak, amit Hui öngyengítőnek tart.”³ (Saját fordítás)

A fenti idézetekből és művekből az a kép rajzolódik ki, hogy ha egy szerző nem is ért egyet teljes mértékben a Han Fei–Machiavelli párhuzammal, mégis szükségesnek érzik, hogy számoljon vele és szót ejtsen róla, kissé pontosítva azt a képet, amely elsőre az olvasó eszébe ötlhet, ha találkozik ezzel a gondolattal.

Mivel azonban maga az összehasonlítás nem fókusza a műveknek, így a rövid említést leszámítva a mélyebb elemzés, ami a terminológiák és a történelmi kontextusok leírása és összeegyeztetése révén lehetséges volna nem történik meg.

Ezért határoztam el magamat jelen tanulmány megírása mellett, választ keresve arra a kérdésre, hogy a „Han Fei a kínai Machiavelli” közhely, ami rendszeresen felüti a fejét végső soron mennyi igazságot hordoz magában, ha mélyebben leásunk és az elemzés fókuszába helyezzük az esetleges egyezéseket és különbségeket.

A kérdés tehát melyet a tanulmány megválaszolni igyekszik az alábbi:

Van-e tényleges létjogosultsága a Han Fei–Machiavelli összehasonlításnak, vagy csupán egy politikai-filozófiai domesztikációról van szó, amit azért használnak a modern nyugati szerzők, hogy a legizmussal még csak ismerkedő olvasó könnyebben megértse, hogy a politikai realizmus milyen fajtájával van dolga?

³ Zhao (2015): 191. old.

Miért A Fejedelem?

Machiavelli egy politikailag sokkalta sokszínűbb és komplexebb korban élt, mint a tanulmány másik alanyát képző Han Fei, aki a kínai politikai tradíció sajátosságai miatt nem ismert olyan intézményeket, mint a demokrácia vagy a köztársaság.

Machiavelli életművének két fő alkotása *A Fejedelem* és a *Beszélgetések Titus Livius Első Tíz Könyvéről* (olaszul: *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio* továbbiakban: *A Beszélgetések*). A tanulmány megírása során abból az alapjából a felosztás alapján döntöttem a forrásanyag megszabása mellett, hogy ezen két mű mindkettője az állammal és annak felépítésével és megtartásával foglalkozik (tehát azonos kérdést járnak körbe két szempontból), mégis célközönségük és fókuszukban elhelyezkedő államformák tekintetében eltérnek.

A Fejedelem, mint azt a címe is mutatja, gyakorlatilag kizárólag az egyeduralkodó formákban kormányzott államokkal foglalkozik, a köztársaságokról csak az első fejezetben tesz említést, mint létező államformáról, de ennél részletesebben nem tárgyalja annak intézményeit vagy működését. Végül soron egy lakonikusan megfogalmazott kézikönyvről van szó, melyet a szerző uralkodókat megszilárdítani szándékozó, hatékonyan kormányozni kívánó uralkodóknak írt. Erre utal terjedelme és stílusa is, mint hogy például a köztársaságot taglaló *Beszélgetések* különbséget tesznek zsarnokok és fejedelmek között, addig *A Fejedelem* egyetlen egyszer sem használja a zsarnok szót.⁴

Annak tudatában, hogy Han Fei a köztársaságot mint államformát nem ismerte és így írásaiban ez okból kezelni se kezeli a létezéséből felmerülő hatalmi és kormányzási kérdéseket, így nem láttam túl produktívnak összevetni a Hanfeiziben fellelhető egyeduralkodóról vallott nézeteket és javaslatokat Machiavellinek a köztársaságról alkotott gondolataival.

A dolgozat így tehát megteszi ugyanazt a témaszűkítést, amit Machiavelli is a *Fejedelem* második fejezetében⁵, és csak és kizárólag az egyeduralkodó rendszerekről alkotott nézetek összehasonlítását vállalja magára a továbbiakban.

⁴ Strauss (1958): 26. old.

⁵ Machiavelli (1978): 9. old.

Machiavelli és a fejedelem megalkotásának körülményei

Machiavelli *A Fejedelem* (olaszul: *Il Principe*) című értekezése a politika- és filozófiatörténet talán egyik „leghírhedtebb” munkája. Szerzője nevét úgy írta be örökre a köztudatba, mint a gátlástalanság, az intrika és az ármány szószólójáét, akiből maga az Ördög beszél.

Ez utóbbi Machiavelli-felfogás nyilvánvalóan abban a hibában szenved, hogy pusztán morális-erkölcsi alapon igyekszik elítélni mind Machiavellit magát, mind pedig *A Fejedelem*ben leírtakat, figyelmen kívül hagyva a műben fellelhető érveléseket, illetve annak megírásának a politikai és történelmi kontextusát. Ugyanakkor ha figyelmen kívül is hagyjuk ezeket a hiányosságokat, ezek a fentebb említett, morális-erkölcsi támadások még így sem alkotják a machiavelliánus politikai és államelméleti nézeteinek és leírásainak érdemleges kritikáját.

Ahhoz, hogy Machiavelli *A Fejedelem*ben kifejtett nézeteivel érdemben foglalkozni lehessen, mindenféleképpen megvizsgálandó az, hogy milyen tapasztalatok és körülmények hatására szánta el magát ennek a műnek megalkotására.

A Fejedelem szerzője firenzei polgári családba született, és a város egyetemén folytatott tanulmányokat, ahol a korban tipikusnak számító olasz humanista képzésben részesült. Részben a humán tudományok terén való jártassága, részben pedig az egyetemen szerzett kapcsolatai járultak hozzá ahhoz, hogy Machiavelli huszonkilenc évesen, mindenféle korábbi politikai tapasztalat és pozíció nélkül az újonnan megalakult Firenzei Köztársaság *második kancelláriájának* élén találta magát.⁶

Ez a hivatal jórészt az egyéb, Firenze városon kívüli birtokainak ügyeit érintő levélváltások lebonyolításáért volt felelős, de kiváló belépő volt a nagypolitikába, és Machiavellit hamarosan a tízek tanácsának diplomáciai bizottságában is titkári szolgálatra kérték fel, amelynek során lehetővé vált számára, hogy diplomáciai missziók keretein belül ellátogasson Franciaországba, Cesare Borgia udvarába, I. Miksa német-római császárhoz és Rómába is.

Machiavelli követként mindegyik útja során olyan uralkodók udvarába látott bele, akik országuk méretéből és érdekeiből adódóan nagy hatást gyakoroltak Itália politikai térképére. 1494-ben XII. Lajos francia király beavatkozik az Itáliai politikába, ezzel kirobbantva az *itáliai háborúk* néven elhíresült konfliktussorozatot a Habsburgokkal. Ez a folyamatos, évtizedeken

⁶ Skinner (1996): 14. old.

át tartó háborúskodás nagy hatással volt a Firenzei Köztársaság életére és működésére, végső soron elmondható, hogy a konfliktusok anyagi és emberi költségei voltak azok, melyek ellehetetlenítették magának a köztársaságnak a fennmaradását is⁷, amely így 1512-ben a Medici-restauráció nyomán megszűnt létezni.⁸

Firenze a Francia Királysággal lépett szövetségre, hogy uralmát a fellázadt Pisa fölött biztosítani tudja, ám a francia támogatás ellenére se sikerült visszavenniük a várost. Machiavellire hárult a feladat, hogy a kudarcot a szövetségesnél kimagyarázza, ám meglepődve tapasztalta, hogy az eddig számára központinak hitt firenzei politikai ambíciók és tradíciók az Itálián kívüli franciák számára csupán periférikusnak mondható kérdésnek számítottak, melyekben nem a köztársasági erényeket látták, hanem rendkívüli politikai bizonytalanságot és ingatagságot.⁹

További diplomáciai útjai során Machiavellinek lehetősége volt látni kora két rendkívül ambiciózus uralkodóját, Cesare Borgiát és II. Gyula pápát. A róluk írt jelentései a későbbiekben szinte szóról szóra átkerülnek majd *A Fejedelem* szövegébe. A szerencsére hagyatkozó Borgia és a forrófejűnek ítélt II. Gyula értékes tapasztalatokkal szolgáltak a politikailag még fejlődőfélben lévő Machiavellinek.¹⁰

Mindezek a benyomások önmagukban azonban nem eredményezték volna *A Fejedelem* megszületését. Ahhoz, hogy ez az értekezés létrejöjjön, nagyban hozzájárult Firenze politikai légkörének radikális megváltozása 1512-ben, amikor is a Machiavellit alkalmazó republikánus rezsimet pápai és spanyol segítséggel megdöntötte a Medici-család.¹¹

A Medici-restauráció következtében Machiavelli elvesztette állását, sőt, a politikai életből is teljesen kiszorult. Rövid börtönbüntetés és amnesztia után visszavonult birtokára, ahol elmerült az antik irodalom tanulmányozásában és visszatérése szervezésében. Ilyen politikai körülmények között vetette papírra 1513 második felében a *Fejedelmet*¹².

Machiavelli vissza akart térni a politikai életbe, azért igyekezett jó színben feltüntetni magát az új kormányzat szemében, így művét Lorenzo di Medici-nek ajánlja¹³. Könyvének eszményi olvasóközössége egyetlen fejedelem, aki tágabb értelemben bármilyen típusú, a

⁷ Baker (2013): 232. old.

⁸ Paczolay (1998): 20-21. old.

⁹ Skinner (1996): 15-16. old.

¹⁰ Skinner (1996): 17-24. old.

¹¹ Paczolay (1998): 21. old.

¹² Skinner (1996): 33-34. old.

¹³ Machiavelli (1978): 7. old.

műben taglalt egyeduralom élén állhat¹⁴, de szűkebben véve a célközönség a város élén álló Lorenzo, akitől Machiavelli hivatalos remél az új firenzei vezetés valamelyik szervénél.

A Fejedelemben leírt nézetek összegzésének oka tehát ha úgy vesszük, szintisztán gyakorlati, célja a szerző politikai karrierjének egy hirtelen törés utáni előremozdítása, szemben a bővebb terjedelmű *Beszélgetésekkel*, melynek anyagát és témáját nem csak barátaival folytatott beszélgetéseiből merítette, hanem nekik is írta gyakorlatilag.¹⁵

¹⁴ Strauss (1958): 21. old.

¹⁵ Strauss (1958): 22. old.

Változások a kínai társadalomban a Zhou-kor végi hadakozó fejedelemségek korában: A Hanfeizi megalkotásának kontextusa

A Zhou-kor 周 második felében (Kr.e. 771-256) a kínai államok társadalmi egy úgynevezett “második feudalizációs” szakaszon mentek keresztül, melynek keretein belül a korábbi csak apró helyőrségekből álló államapparátusok elkezdtek komolyabb irányítást gyakorolni az állam fővárosán kívül élő földművelő lakosságon (*yeren* 野人), hogy az így kinyerhető erőforrásokat (hadra fogható parasztok és az élelmezésükre szolgáló gabona, valamint az építkezésekhez szükséges munkaerő) maximalizálják¹⁶.

Ezt a folyamatot a központi Zhou-hatalom meggyengülése tette nem csak lehetővé, hanem szükségessé is, hiszen a központi hatalom hanyatlása által keletkezett hatalmi űrt így kénytelenek voltak a fokozatosan önállósuló helyi klánok betölteni, akik így egymással kezdtek el viaskodni a hatalomért.¹⁷

A szorosabb kontroll értelemszerűen maga után vonta azt is, hogy az addigi kisebb adminisztrátori és katonai feladatokat ellátó személyzeteket kiegészítsék, ami pedig annyit tesz, hogy a kínai kisállamok klánok hálózata helyett elkezdenek sokkal inkább hasonlítani a modern államszervezetekre.

Ezeknek a periférikus területeknek a bekapcsolása a politikai életbe egyúttal azzal is járt, hogy az egykoron csak a fővárost jelölő *guo* 國 és az abban lakó korábbi klánszervzeti és vérrokonsági alapon működő elit eljelentéktelenedett, hiszen a perifériákon fellelhető új emberi és anyagi javak fölött gyakran a tradicionális kapcsolati hálón kívüli bürokraták rendelkeztek, az ő rendelkezésükre álló új erőforrások pedig új viszonylatban csökkentette a központ materiális jelentőségét. A “kívülálló” miniszterek és kormányzók így egy új elitet hoztak létre, ami a későbbiek során sok államban megdöntötte a korábbi családok uralmát.¹⁸

A *guo* és a *ye* integrációjával lehetővé vált az egységes adóztatás is, ami az állam élén álló uralkodó helyzetének megerősödését hozta magával szemben a korábbi földbirtokos osztállyal, melynek jelentősége így tovább csökkent. A földbirtokosok eltüntetésével és az adók egységesítésével a korábbi, akár a termés egyötödét is kitevő adóterhek jelentősen lecsökkentek, ami így azt eredményezte, hogy az átlagos földműves sokkal motiváltabb lett

¹⁶ Loewe-Shaughnessy (1999): 572-573. old.

¹⁷ Loewe-Shaughnessy (1999): 570-572. old.

¹⁸ Loewe-Shaughnessy (1999): 598. old.

abban, hogy többet termeljen, ezáltal növelve a központi hatalom számára elérhető gabonamennyiséget, illetve a későbbiekben az emberanyagot is.¹⁹

A Zhou udvar hegemoniájának megszűnése egyúttal komoly politikai fragmentációhoz is vezetett, ami egyfajta evolúciós nyomást gyakorolt a hatalmi vákuumban kialakult államokra. A folyamatos háborúzás rákényszerítette ezeket az államokat és vezetőiket arra, hogy adminisztrációjuk a lehető leghatékonyabb legyen. Maga Han Fei is megjegyzi:

„Qi 齊 ötször volt más országok elleni háborúban győzedelmes, ám egyetlen háborúban nem volt képes győzelmet aratni, így Qi elpusztult. Ebből jól látható, hogy a háború dolga egy tízezer szekérrel rendelkező ország számára élet-halál kérdése.”²⁰ (Saját fordítás)

Az új, *shinek* 士 nevezett csoport abban különbözött a korábbi társadalmi osztályoktól, hogy megélhetését nem a földművelés, a kereskedelem vagy az örökletes birtokból származó adóbevétel biztosította, hanem a központnak tett adminisztratív és intellektuális szolgálatok.²¹ Ezek a filozófusok és bürokráták nem voltak államhoz kötve. Szabad vándorlásuk a kínai fejedelemségek között hozzájárult ahhoz, hogy élénk szellemi élet alakuljon ki a korszakban, melynek központi kérdése az ideális kormányzat keresése volt. Az utazó shi-k gyakran írtak gondolataikat összefoglaló értekezéseket kormányzásról szóló nézeteikről, mellyel rátermettségüket kívánták bizonyítani egy-egy potenciális munkaadó fejedelem szemében. Han Fei 55 esszéből álló műve is ilyen céllal készült, először Han 韓 állam királyának, majd követsége során Qin 秦 államban Ying Zhengnek 嬴政, a későbbi Qin Shi Huangdinek 秦始皇 帝.²² Bár komolyabb pozíciót egyik államban sem szerzett, így elméleteit nem tudta kifejteni a gyakorlatban úgy, mint volt tanuló társa, Qin állam kancellárja Li Si 李斯, vagy a nagy legista előd, Shang Yang 商鞅. Ennek ellenére mégis műve terjedelme és részletessége miatt a törvénykezők iskolájának összegzőjeként kell tekintenünk Han Fei-re.

Összegezve tehát elmondható a két mű megalkotásának kontextusairól, hogy bár a végtelenségig különböző típusú társadalmakban élő szerzők írták őket, alapjában véve mégis mind a kettőnek alsóbb szinten a feladata az, hogy a szerzők tudásanyagát fogyasztható formában összegezze, a társadalmi ranglétrán való haladásukat elősegítse²³, viszont míg Machiavelli ismerte az egyeduralmon kívüli rendszereket (illetve az egyeduralmi rendszereken belül eltérő típusokat különböztetett meg) és ezekkel egyéb munkáiban foglalkozott is, addig

¹⁹ Loewe-Shaughnessy (1999): 577. old.

²⁰ *Hanfeizi* 1. fejezet. Eredetiben: 齊五戰之國也，一戰不剋而無齊。由此觀之，夫戰者，萬乘之存亡也。

²¹ Zhao (2015): 170. oldal

²² Han Fei (1939): XVII-XIX. old.

²³ Loewe-Shaughnessy (1999): 604. old.

Han Fei kizárólag egyetlen, „kínai típusú” monarchikus rendszert ír le, aminek a fennállása az ő számára axiomatikus.²⁴

²⁴ Goldin (2013): 72. old.

A terminológiák összeegyeztetése

Minden filozófiai műnek vannak kulcsszavai vagy kulcskifejezései, melyek nélkül megértésül nemhogy nehézkes, hanem egyenesen lehetetlen. Ez alól sem a *Fejedelem*, sem pedig a *Hanfeizi* nem kivétel.

Ahhoz tehát, hogy megfelelően lehessen vizsgálni a két műben fellelhető, az egyeduradalomra vonatkozó gondolatokat és javaslatokat, először is fel kell tárnunk a bennük használt legfontosabb kifejezéseket és definiálni azokat, ezzel alapot szolgáltatva a további kutatásnak.

Machiavelli a *Fejedelmet* olaszul írta, így legfontosabb fogalmai is olasz nyelvűek, amelyek etimológiájuk okán az európai olvasó számára ismerősek lehetnek, hiszen a klasszikus, görög-római műveltségben fellelhető szavak leszármazottai mind hangalakban, mind pedig jelentésben. A legfontosabb fogalmak, amiket a szerző műve során alkalmaz a *fortuna* és a *virtù*.

Fortuna olaszul annyit tesz, "szerencse", de mint tulajdonnév egy ókori istennőt jelöl, aki a keresztény felfogással ellentétben a rómaiak számára egy pozitív erő volt, aki a neki tetsző cselekedeteket és azok elkövetőit bünteti, a neki kedveseket pedig megjutalmazza.

Így tehát a klasszikus felfogásban a szerencse egy olyan aktív, eseményeket alkotó hatalom volt, amit saját cselekedeteink révén lehet befolyásolni. A cél tehát olyan tulajdonságokkal felruházni magunkat és olyan cselekedeteket véghez vinni, amik kiváltják az istennő jóintulatait és beavatkozását, erre a legjobb eszköz pedig a *virtus* gyakorlása.

A középkor folyamán Fortuna alakja sokkal negatívabb megítélést kap, elveszíti az emberek szemében a befolyásolhatóságát, és le redukálódik egy olyan erővé, ami szeszélyei révén arra hivatott, hogy megmutassa nekünk, hogy a földi élet múlandó és kiszámíthatatlan, az igazi boldogság Isten birodalmában lakozik.²⁵

A reneszánsz humanizmus tapasztalatait és ókori irodalmi ismereteit felhasználva végső soron Machiavelli a keresztény értelmezést meghaladva eljut addig, hogy újra alkossa a rómaiak fortuna-felfogását, ismételten befolyásolhatónak tekintve e tényezőt.

A *virtù* (latin: *virtus*) olyan koncepció, mely fejlődése során erősen összefonódott az ógörög ἀρετή (areté) kifejezéssel. A klasszikus európai műveltség kontextusában ezek a terminusok eredetileg olyan emberi tulajdonságok összességét jelentették, melyek az egyén számára lehetővé tették a hatékony érvényesülést a közösségi életben és a csatatéren is.²⁶

²⁵ Skinner (1996): 38-40. old.

²⁶ Pocock (1975): 37. old.

Machiavelliánus értelemben tehát *virtù*-nak mondható az, ami a szerencse forgandóságát hárítja el és fortuna beavatkozását elősegíti. Machiavelli leírása szerint a *virtù* az esetek többségében aktív cselekvést jelöl.

A *Fejedelem* huszonötödik fejezetében így foglalja össze a *virtù* viszonyulását *Fortunához*:

„Amondó vagyok, hogy inkább legyen az ember szenvedélyes, mintsem óvatos, mert a szerencse olyan, mint az asszony, csak akkor tartod kordában, ha ütöd-vered. Látnivaló, hogy inkább emezektől hagyja magát legyőzetni, mintsem azoktól, akik hidegen viselkednek; s mint asszony, a fiatalokat kedveli, akik nincsenek rá tekintettel, vérmesek és merészen parancsolgatnak neki.”²⁷
(Lutter Éva fordítása)

A kifejezés ilyen fajta értelmezése azonban azt is magával hordozza, hogy a hatékony érvényesülésnek nincsenek közértelemben véve vett „erkölcsi határai”, a politikájában a *virtùt* gyakorló fejedelemtől nem pusztán tudjuk, hogy majd végrehajt erkölcsileg megkérdőjelezhető tetteket, hanem éppenhogy ezek az erkölcsileg megkérdőjelezhető cselekedetek azok, amelyek az esetek túlnyomó többségében garantálják az új hatalom megszilárdulását. Machiavelli a sokszor morálisan megkérdőjelezhető, sőt, megvetendő dolgokat cselekvő egyént úgy állítja be, mint valakit, aki a „szükséges” rosszat viszi véghez a nagyobb jó érdekében. Itt érdemes megjegyezni, hogy ezt a fajta szélsőséges egyéni kezdeményezést, mint a *virtù* ideális megnyilvánulását egy politikai struktúra kialakításakor Machiavelli mind az egyeduralkodó rendszereknél, mind pedig egy köztársasági intézményrendszer kialakításakor helyesli, hiszen az ilyenkor hozott törvények által lehet garantálni azt, hogy egy politikai közösség kollektív *virtùja* megőrződik hosszú távon.²⁸

Ez a fajta erkölcstelen virtusfelfogás az, ami végső soron Machiavelli rossz híre mögött leginkább állhat a nyugati politikatörténetben.

A *virtùt* tehát bár pusztán leszámazása és alaki hasonlósága okán szívesen fordítanánk egyszerűen „erénynek”, ezzel rokoníthatóvá téve a kínai *de* 德 kifejezéssel, mégis be kell látnunk, hogy a két koncepciónak sok köze nincsen egymáshoz azon túl, hogy lehetséges magyar fordításuk az „erény” szó.

A *Hanfeizi* az ókori klasszikus kínai nyelvű filozófiai irodalom egyik legkiforrottabb alkotása, illetve a legista filozófiai iskola csúcsműve. Komplexitása és hossza okán kifejtett

A szótárak mind a *virtus*, mind az ἀρετή esetében jelölik, hogy ezek a kifejezések alkalmazhatóak nem csupán az átvitt értelmű jó tulajdonságra is mint az erkölcs vagy erény, hanem jelenti azt is, hogy „férfiasság”, „vitézség” vagy „testi kiválóság” is. Platón műveinek kontextusában az ἀρετή mint „tekintély” és „dicsőség” jelenik meg.

A latin terminus töve a *vir* szó, ami „férfit” vagy „katonát” jelent.

²⁷ Machiavelli (1978): 83. old.

²⁸ Strauss (1958): 44. oldal; Skinner 87. oldal

terminológiával rendelkezik, melyeknek megértése elengedhetetlen ahhoz, hogy mélyebbre hatolhassunk a legista gondolkodásban.

A legizmus egyik talán legfontosabb kifejezése (a névadó „törvény” szón kívül) a *shi* 勢, amely értelmezése többretegű. Jelenti egyrészt azt, amikor egy személy egy hatalmi struktúrában elfoglalt helye jogán tud mások fölött kontrollt gyakorolni, tehát nevezhető „politikai helyzeti energiának”. De jelöli azt is hogyha valaki úgy tud hatalmat gyakorolni, hogy erőforrásai révén tud másokat maga alá gyűrni. E két dolgot vehetjük úgy, hogy egy immateriális, társadalmi „autoritást” jelöl egyrészt a *shi*, másrészt pedig tiszta, nyers erőt.

A helyzeti hatalomra Han Fei egy dombon álló kis fa példáját hozza:

„Így tehát egy apró fa egy magas hegyre állítva képes felügyelni egy ezer ren széles völgyet, bár a fa nem nőtt nagyra, csak a pozíciója van magasan.”²⁹
(Saját fordítás)

Természetesen a *shi*-nek ez a két funkciója szorosan összekapcsolódik, egyikkel létre lehet hozni a másikat. Az uralkodó csupán addig marad uralkodó amíg képes megfelelő mennyiségű autoritást és nyers erőt megtartani magának miniszterei és egyéb szubjektumai fölött belföldön, illetve elég katonai erőt felvonultatni a hegemoniáért folytatott küzdelemben a rivális fejedelmekkel szembe.³⁰ Han Fei szerint a *shi* békeidőben az állami javak felhalmozásával, háborúban pedig egy erős hadsereggel lehet biztosítani:

„Így tehát békeidőben az ország gazdag lesz, háborúban pedig hadserege erős, ezek az uralkodó által használható erőforrások.”³¹ (Saját fordítás)

A *shi* az, amire Han Fei elgondolásában az uralkodó bármit alapozhat, hiszen hatalom nélkül az uralkodó mások kegyére van hagyatva országa és státusza megtartásában és céljainak elérésében. Minthogy a legisták felfogása szerint az ember eredendően egy önző lény, így a mások jóakarátára és erejére hagyatkozás hosszú távon öngyilkossággal ér fel³².

A *shi* tehát nem más, mint az, amit az uralkodónak minden áron fenn kell tartania ahhoz, hogy hatalmát megőrizhesse minisztereivel, tábornokaival és a rivális uralkodókkal szemben. Bármennyi hatalom, amit átruház másokra az elveszettnek tekinthető³³.

A *shi* megőrzéséhez egyrészt van a fentebb említett pozícióból fakadó autoritás, amit meg lehet erősíteni azzal, ha az uralkodó a taoista nem-cselekvés (*wuwei* 無為) doktrínáját követve nem vesz részt a mindennapi politikában, ha az államgépezet amúgy stabilan működik

²⁹ Hanfeizi 28. fejezet. Eredetiben: 故立尺材於高山之上，則臨千仞之谿，材非長也，位高也。

³⁰ Fu (1996): 36-44.

³¹ Hanfeizi 49. fejezet. Eredetiben: 是故無事則國富，有事則兵強，此之謂王資。

³² Fu (1996): 48. old.

³³ Fu (1996): 81. old.

a beavatkozása nélkül. Ez a fajta felsőbb pozíció a be nem avatkozással misztériumot és presztízst hoz létre az uralkodónak, ami tovább erősíti autoritását, mivel az alattvalóknak nem nyújt támpontot az uralkodó hozzáállása, ezért nem is tudnak fejben kalkulálni vagy helyezkedni³⁴:

„Ezért a bölcs uralkodó tüzetesen megnéz más embereket, de nem engedi más embereknek, hogy tüzetesen belenézhessenek [az ő gondolkodásába]³⁵. (Saját fordítás)

A nem-cselekvés kívül az uralkodónak hatalma megőrzéséhez igénybe kell vennie a törvényeket vagy módszereket (*fa* 法) és a kormányzási technikákat (*shu* 術).³⁶

Tágan értelmezve a *shu* nem más, mint azoknak a hatalmi technikáknak az összessége, amik az uralkodónak lehetővé teszik azt, hogy *shi*-t kultiváljon magának, ezzel garantálva a stabilitást. Szűkebben értelmezve a *wuwei* mellett Han Feinél hatalmi technika alatt a büntetések és jutalmak elosztását lehet érteni. Ezeket a „hatalom két markolatának” (*er bing* 二柄) nevezi:

„A módszer, amivel a felvilágosult uralkodó tereli a minisztereit így nem több, mint a két markolat. E két markolat a büntetés és a jutalmazás. Mi a büntetés és a jutalmazás? Elmondom: Az ölés és mészárlás cselekedete büntetés, javakat szétosztani pedig jutalmazás.” 37 (Saját fordítás)

A két markolat közvetlen birtoklása létfontosságú a fejedelem számára, hogy hatalmát megtarthassa, semmiképpen sem lehetséges az, hogy ezt áttétesen gyakorolja, hiszen az a miniszterei presztízsét növelné:

„Ha most az uralkodó nem rendelkezik csak és kizárólag egyedül a jutalmakról és büntetésekről, hanem miniszterekre hallgat és hagyja, hogy ők hajtsák végre ezeket, akkor az ország népe mindig a miniszterektől fog rettegni, urát pedig könnyűnek találja majd, a miniszterekhez mennek, ezért uruktól elpártolnak, ez a büntetés és jutalmazás elvesztésének szerencsétlensége.”³⁸ (Saját fordítás)

Han Fei a büntetéseket a jutalmakkal szemben előnyben részesíti, nem csak azért, mert a jutalmazás azt eredményezné, hogy a miniszterek belelátnának az uralkodó gondolkodásába (azzal hogy megismernék pozitív preferenciáit), hanem azért is, mert a legista elgondolásban az ember eredendően rossz. Lin Yutang frappáns összefoglalója szerint:

³⁴ Han Fei (1939): 49-51. old.

³⁵ Hanfeizi 24. fejezet. Eredetiben: 故明主觀人，不使人觀己。

³⁶ Zhao (2015): 186. old.

³⁷ Hanfeizi 7. fejezet. Eredetiben: 明主之所導制其臣者，二柄而已矣。二柄者，刑、德也。何謂刑德？曰：殺戮之謂刑，慶賞之謂德。

³⁸ Hanfeizi 7. fejezet. Eredetiben: 今人主非使賞罰之威利出於己也，聽其臣而行其賞罰，則一國之人皆畏其臣而易其君，歸其臣而去其君矣，此人主失刑德之患也。

„Ahogyan azt Han Fei mondta: Nem azt kell elvárunk, hogy az emberek jók legyenek, hanem lehetetlenné kell tennünk számukra, hogy rosszak legyenek.”³⁹ (Saját fordítás)

Machiavelli a Fejedelemben hasonló emberképről tesz tanúbizonyságot:

„Az emberekről ugyanis általában elmondhatjuk, hogy hálátlanok, ingatagok, színlelők; a veszélytől visszarettennek, harácsolásra hajlamosak; ha adakozó vagy velük, lábad elé vetik magukat, életüket és vérüket kínálják, mint már fentebb mondtam, de mihelyt szorult helyzetbe kerül, fellázadnak ellened⁴⁰.” (Lutter Éva fordítása)

Továbbá Han Feihez hasonlóan érvel, hogy a kegyetlenség célravezetőbb, mint az eltúlzott jutalmazás, mivel az apasztja a fejedelem kincstárát és a szeretet nem egy olyan érzelem, amire a fentebb említett általános emberi tulajdonságok miatt sokáig építeni lehet.

Ugyanakkor mivel Machiavelli sokkalta nagyobb hangsúlyt helyet az alattvalók önálló cselekvőképességére azoknak esetleges polgári tudata okán, így megjegyzi, hogy a kegyetlenség és a jutalmazás között érdemes a megfelelő egyensúlyt fenntartani. De ha a nép szeretete és a félelme közül kell választani, akkor a félelme kevésbé veszélyes, mint szeretete⁴¹. Bár megjegyzi azt is, hogy általánosságban nem kell vagy-vagy döntést hozni szeretet és félelem kiváltása között, merthogy a kétszínűsége révén lehet valaki szóban erényes és vallásos, de cselekedeteiben kegyetlen és szőszegő az emberek többségének feltételezhető szellemi korlátoltsága miatt.⁴²

Utolsó jelentős fogalom a legista szókincsben is, maga az iskola névadója, a fa 法, amit lehet törvénynek vagy módszernek is fordítani. Ezek tágabban jelölnek minden elvárt viselkedési módot, regulációt és parancsot, amit az uralkodó elvár az alattvalóitól. Betartásukat a büntetések garantálják. Ezek a törvények az élet minden részére kihatnak, tehát nem csak büntetőjogi előírások az állam részéről, hanem társadalmiak is.⁴³ A törvények Han Feinél eszközök a shi biztosítására, az uralkodó ezeken keresztül kommunikálja az akaratát az alattvalói felé, ha szükség van rá.

Minthogy ezek a törvények az uralkodó intézményéhez vannak kötve, ezért bár mindenkire egyformán alkalmazzák őket, mégse olyan permanensek mintha szokásjog alapján hoznák őket.

³⁹ Lin (1930): 646. old.

⁴⁰ Machiavelli (1978): 56. old.

⁴¹ Machiavelli (1978): 56. old.

⁴² Machiavelli (1978): 59. old.

⁴³ Fu (1996): 58-59. old.

Machiavelli a törvényeket két féle helyzetben emlegeti. Először olyan kontextusban, ahol a fejedelem olyan közösség élére került, amely már rendelkezik saját törvényekkel, amiket megszokott, másodszor pedig olyan helyzetben amikor a fejedelem meghódít egy területet és annak új törvényt szab.

Előbbi esetben a törvények meghagyása mellett érvel, hiszen a lehető legkisebb káosz mellett hajtja a terület a legnagyobb hasznot a fejedelemnek.⁴⁴ A szokásjog elismerése visszamegy arra az Arisztotelész-Platón ellentétre, hogyha a formák nem megismerhetőek és pusztán a tapasztalásunkra hagyatkozhatunk, akkor sose élhetünk úgy precedens nélkül ahogyan azt az Államban Platón leírta, ahol is mint az ideális államot vezető, formák ismeretét birtokló filozófuskirály a dolgokat tisztán látja, így nincsen szüksége arra, hogy korábban felhalmozott precedens-anyagot felhasználva döntsön. Így tehát új törvényekre csak precedens híján van szükség, a rendszer minden más megváltoztatása kivételes *virtùt* igényel.⁴⁵

A másik esetben Machiavelli azt mondja, hogy ha az új törvény megalkotása elkerülhetetlen, akkor az uralkodónak nehéz dolga van a korábbi törvény haszonélvezői miatt. Ezen elgondolás szerint tehát politikai reformot végrehajtani az alattvalók kollektív befolyása miatt veszélyes és nehéz dolog, de ha sikerül, akkor az nagy haszonnal kecsegtet a fejedelm számára.

Egy új rendszer alapjait megvetni és utána azt a rendszert Machiavelli törvényfelfogása szerint csak és kizárólag fegyverekkel lehet, hiszen az embereknek csak így lehet bizalmat adni az új törvények iránt.⁴⁶

Habár a törvényeket Machiavellinél és Han Feinél is lehetséges erővel érvényesíteni, előbbinél a törvények felülírása a kivétel a szabály alól, amit csak kivételes esetben érdemes megcsinálni, mint olyasvalamit, amit muszáj rendszeresen elvégezni a korok dolgait megvizsgálva:

„A bölcs ember ezért nem törekszik a régiség utánzására, nem fogad el örök időkre érvényes törvényeket, hanem megvizsgálja korának dolgait, s ezáltal készül fel rá, hogy megbirkózzék velük.”⁴⁷ (Tőkei Ferenc fordítása)

Machiavelli a törvényekről bővebben ezen kívül nem ír *A Fejedelemben*, sokkal fontosabbnak tartja a hadügyet, amivel meg lehet alapozni egy új uralmat, mint a törvénykezés részletes tárgyalását.⁴⁸

⁴⁴ Machiavelli (1978): 20-21. old.

⁴⁵ Pocock (1975) 20-21. old.

⁴⁶ Machiavelli (1978): 23. old.

⁴⁷ Tőkei (2005): 313. old. Eredetiben: 是以聖人不期脩古，不法常可，論世之事，因為之備。

⁴⁸ Machiavelli (1978): 41. old.

Terminológiaiilag tehát van átfedés a két szerző között, még akkor is hogyha műve terjedelme folytán Han Fei ezeket a terminusokat jobban kifejti. Az eltérések amiket érzékelhetünk a terminusokban és az azok révén megfogalmazott javaslatokban (például a törvényeknél) jórészt felróhatóak az európai filozófia tradíció eltérő fejlődésének és alapkoncepcióinak.

Az alattvalókhöz való viszonyulás

Machiavelli korának Európája, illetve azon belül Itáliája, akárcsak a Zhou-kori Kína erősen átalakulófélben volt. A 15. század végén Machiavelli azt tapasztalta, hogy a régió autokratikus rendszerei megerősödnek a köztársaságokkal szemben⁴⁹. A köztársasági eszmék hanyatlásának ellenére a firenzei elit kitartott polgári ideáljai mellett, még akkor is, ha a gyakorlatban a várost a Medici család irányította a köztársasági rendszer háttéréből. Ez az osztály rendelkezett nem csak a szükséges pénzügyi (minthogy Firenze az európai bankszektor egyik központja volt a korszakban⁵⁰), de kulturális tőkével is ahhoz, hogy ezt az identitását még viharosabb politikai időszakokban is megtartsa.⁵¹

Kérdés tehát, hogy a Firenzei Köztársaságban hivatalt vállaló, köztársasági és humanista eszméken felnövő Machiavelli végül is miként képzei el a társadalmi csoportok közötti erőviszonyokat egy esetleges egyeduralmi rendszer létrejötte során.

Amikor Machiavelli a kilencedik fejezetben a polgári egyeduralom kérdését járja körül, a társadalmat három részre osztja. Egyrészt van az állam élén álló fejedelem, van a nép, és van az adott állam elitje, aki a fejedelem és a nép között helyezkedik el.

Ezen leírás szerint egy Machiavelli-féle egyeduralmi rendszerben az uralkodónak a népet kell felhasználnia az előkelőségek ellen, hiszen a fejedelem előkelőségeket cserélhet (hatalmából adódóan), míg népét nem tudja lecserélni. Ráadásul a népnek csupán a szabadságát kell garantálni az elittel szemben, tehát vágyaik sokkal egyszerűbben teljesíthetőek a fejedelem számára. (És a nép kegyeit akkor is érdemes keresni, ha a fejedelem oligarchák kegyéből került az állam élére.)

Ettől függetlenül Machiavelli nem szorgalmazza az olyan hatalmasságok kiirtását, akik a fejedelem mellett szorosan elkötelezik magukat.⁵² Továbbá szemben Han Fei-jel, Machiavelli elismeri, hogy bár az uralkodó áll az állam élén, mégis minden politikai közösség az alsóbb szinteken sokkal sokszínűbb a céhek és egyéb társadalmi csoportok révén, ezekkel a csoportokkal pedig szorgalmazza együttélést:

„És mert minden város céhekre vagy osztályokra tagozódik, számolnia kell ezekkel a közösségekkel, üljön velük tehát néha össze, néha adjon példát emberiségről és bőkezűségről, fenségéről s méltóságáról el nem feledkezve,

⁴⁹ Strauss (1958): 16. old.

⁵⁰ Paczólai (1998): 18. old.

⁵¹ Baker (2013): 21-22. old.

⁵² Machiavelli (1978): 34-36. old.

mert ennek egyetlen cselekedetéből sem szabad hiányoznia.”⁵³ (Lutter Éva fordítása)

Han Fei hasonló mód háromszintes felosztást alkot, de az egyéb hatalmasságok helyett a középső szintre az uralkodó bürokratait és minisztereit teszi. Ebben a felosztásban a teljes hatalom az uralkodó kezében összpontosul, hiszen, szemben mondjuk egy olyan patríciuscsaláddal, amelynek saját hívei vannak, egy bürokrata vagy egy miniszter (ideális esetben) teljes mértékben függ az uralkodótól, akinek így a személye, de ami még fontosabb, az intézménye teljesen leuralja a társadalmat.

Han Fei az állam számára haszontalan társadalmi kategóriáknak nemcsak az elnyomását, de a megsemmisítését is szorgalmazta vagy kemény adóztatással (kereskedők) vagy fizikai erőszak alkalmazásával olyan esetben, ha az adott csoport hajlamost volt az ellenállásra (kóbor kardforgatók) vagy nem volt hajlandó behódolni az államideológiának (konfuciánus írástudók és egyéb moralisták).⁵⁴

A legista állameszmény tehát bár elismeri, hogy egyes társadalmi csoportok létrehozhatnak alternatív hatalmi gócpontokat, azok legitimitását viszont teljesen tagadja és egyedül az állam élén álló uralkodói intézmény felsőbbrendűségét hajlandó elismerni.

Azt a fajta szabadságot, amit Machiavelli az alsóbb osztály igényeként elismer művében, sőt aminek az odaígérését a fejedelem legnagyobb ütőkártyájaként hozza fel, ha hatalmát meg akarja őrizni az oligarchákkal szemben, azt Han Fei és a többi legista szintúgy tagadja és a népet is teljesen aláveti az államot fenntartó termelőmunkának és a hadászatnak, kemény büntetésekkel sújtva azokat, akik ellene mennek az uralkodói akaratnak.⁵⁵

A tanácsadók kérdését tekintve Machiavelli és Han Fei szinte tökéletes egyetértésben vannak. Mindkettőjük egyik legfontosabb érve az, hogy nem szabad hagyni, hogy az uralkodó hízelgőkkel vegye magát körül, mert azok elködösítik ítélőképességét és megtévesztik őt színlelt erényükkel és tehetségükkel

Ezektől a miniszterektől és tanácsadóktól az uralkodónak mindkét szerző szerint annyit kell kapnia, amennyit elvár, se többet, se kevesebbet. Az utasítások túlteljesítése ugyanúgy az előírások áthágásának számít, mint azok nem teljesítése, hiszen a túlteljesítés egyenlő a kezdeményezés (és ez által a *shi*) átvételével az uralkodótól, amivel így annak integritása sérül:

„A fejedelemnek tehát mindig tanácsot kell kérnie, de akkor, amikor ő akarja, és nem amikor mások akarják; sőt, el kell vennie a kedvét annak, aki tanáccsal akar szolgálni valamiben, amikor nem kérdezte a véleményét; mégis gyakorta

⁵³ Machiavelli (1978): 76. old.

⁵⁴ Fu (1996): 92-94. old.

⁵⁵ Fu (1996):

kérdezősködjék, s a kért dolgokban türelmesen keresse az igazat; és megértve, ha valaki félelmében hallgat, legyen faggatózó.”⁵⁶ (Lutter Éva fordítása)

„Ha az uralkodó el akarja fogni azokat, akik álnokok, akkor el kell érnie, hogy a név ne különbözzék a cselekedettől. Amelyik miniszter megszólal, annak az uralkodó a szavának megfelelő feladatot ad, majd figyelembe véve a feladatát, megvizsgálja az eredményeit. Ha az eredmény megegyezik a feladattal, a feladat pedig a szavával, akkor jutalmat kap. Ha azonban az eredmény nem egyezik a feladattal, a feladat pedig nem egyezik a szavával, akkor büntetést kap. Így azok az alattvalók, akiknek szava nagy, de eredményeik kicsik, megbüntettetnek, de nem azért büntettetnek meg, mert az eredményeik kicsik, hanem mert az eredményeik nem egyeznek a feladatukkal.”⁵⁷ (Saját fordítás)

A jó tanácsokat ezekből az emberekből magának az uralkodónak a bölcsessége és ezáltal virtusa hozza elő Machiavellinél, míg Han Feinél a nem-cselekvés princípiuma az, ami a működő államgépezetben a helyes, uralkodónak megfelelő tanácsok kitalálására és azok végrehajtására kényszeríti őket.

Minthogy Machiavelli fejedelme a társadalmi osztályok és csoportok között nem törekszik totális, állandó irányításra, így sokkal megengedőbb gazdasági tevékenységüket illetően is, a kereskedőket pozitív fényben tünteti fel (bár túlkapásaikat károsnak jelöli meg), hiszen munkájuk hozzájárul a fejedelem adóbevételéhez:

„Polgárait arra kell buzdítani, hogy mindennapi munkájukat ne hanyagolják el, a kereskedést, a földművelést és minden más foglalatosságot; s hogy tulajdona csinosításától senki el ne tekintsen attól való ijedelmében, hogy elveszítheti, s az adóktól való félelmében ne kezdjen kalmárkodni; ellenkezőleg, jutalomról kell gondoskodnia azok számára, akik ilyesfajta dolgokkal foglalkoznak, s mindazok számára, akik bármely módon városát vagy országát gyarapítják.”⁵⁸ (Lutter Éva fordítása)

Machiavelli gazdaságpolitikáról bővebben nem rendelkezik művében, csupán arra szorítkozik, hogy a fejedelem szedjen be adókat, azt, hogy ezt a polgárok milyen tevékenységéből előálló anyagi javakból szerzi be, már nem különösebben érdekli. Machiavelli nem akarja a polgárok ősi autonóm jogait megbolygatni, ha az nem szükséges tehát.

Ezzel szemben Han Fei és a legisták a társadalom sokkal szorosabb, gyakorlatilag totális ellenőrzését szorgalmazták, hogy ezzel elérjék, a gazdasági hatalom vagy a kapcsolati tőke ne dönthesse meg a politikait. Egy legista vonalak mentén szervezett társadalomban tehát olyan

⁵⁶ Machiavelli (1978): 78. old.

⁵⁷ *Hanfeizi* 7. fejezet. Eredetiben: 人主將欲禁姦，則審合刑名者，言異事也。為人臣者陳而言，君以其言授之事，專以其事責其功。功當其事，事當其言，則賞；功不當其事，事不當其言，則罰。故群臣其言大而功小者則罰，非罰小功也，罰功不當名也。

⁵⁸ Machiavelli (1978): 75-76. old.

érdekképviselői szervezetek, mint a céhek elképzelhetetlenek. Az uralkodó teljesen fenntartja magának a társadalmi egységek szervezésének jogát.⁵⁹ Az államszervezet tevékenysége így szemben a laissez faire hozzáállással, amit Machiavelli szorgalmaz a gazdasági életben teljesen totális.

A legisták szerint egy kereskedelemben jeleskedő állam katonailag gyenge, mivel a profit ígérete eltántorítja a parasztokat attól, hogy a mezőgazdaságba fektessék a munkájukat kereskedés helyett, ami így csökkenti a népszaporulatot és a seregek számára rendelkezésre álló élelmiszer mennyiséget is. További hozadék az, hogy míg egy mezőgazdasággal foglalkozó, letelepedett populációt sokkal könnyebb megfigyelni, irányítani és megadóztatni, addig egy vándorkereskedővel ezt sokkal nehezebb megtenni. A kereskedelem tehát csökkenti az állam abszolút kontrollját is az egyének fölött.⁶⁰ Han Fei a tizenötödik fejezetben a kereskedők profitálását az uralkodó bukásának egy lehetséges okaként jelöli meg:

„Ha az államkincstár üres, de a főminiszterek bővelkednek, a helyiek szegények, de a bevándorlók gazdagok, a földet művelők és a háborúkat vívók dolga nehéz, de a nem szükséges munkát végzők haszna nagy, akkor a bukás magától értetődő.”⁶¹ (Saját fordítás)

Attól függetlenül, hogy a legista rendszerben jogi vagy érdekcsoporti korláta nincsen annak hogy az uralkodó az alattvalóit a végtelenségig sanyargassa, Han Fei megjegyzi, hogy ez nem célravezető, hiszen az állandó közmunkákban kimerített lakosság előbb-utóbb nekiáll kibújni a munka alól, ami így kenőpénzek révén korrupcióhoz vezet.⁶² Hasonlóképpen Han Fei szerint az uralkodó kapzsisága szintúgy lehet a vesztének oka:

„[Ha az uralkodó] kapzsi és telhetetlen, a hasznot hajhássza és [a dolgok] megszerzésének kedvelője, akkor a bukás magától értetődő.”⁶³ (Saját fordítás)

Ha tehát összegezni szeretnénk Machiavelli és Han Fei hozzáállását a különféle társadalmi csoportokhoz és azok önálló gazdasági tevékenységéhez, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy bár Machiavelli a politikai hatalmat fenntartja a fejedelemnek, de a gazdasági téren a kezdeményezés jogát meghagyja a városok és államok polgári osztálya számára amíg azok nem dolgoznak aktívan a fejedelem ellen. Ezzel szemben Han Fei politikájában az uralkodó hatalmának csupán a népe tűrőképessége és anyagi igényeinek

⁵⁹ Fu (1997): 92-96. old.

⁶⁰ Zhao (2015): 215-216. old.

⁶¹ Hanfeizi 15. fejezet. Eredetiben: 公家虛而大臣實，正戶貧而寄寓富，耕戰之士困，末作之民利者，可亡也。

⁶² Han Fei (1939): 148. old.

⁶³ Hanfeizi 15. fejezet. Eredetiben: 饕貪而無饜，近利而好得者，可亡也。

kiszolgálása szab korlátot, egyéb érdekcsoportok vagy jogi gátak a gazdasági hatalom gyakorlása terén tehát nincsenek.

A hadügy és külpolitika

Ahogy azt fentebb már a terminológiai egyeztetés során a shi kapcsán tárgyaltam, Han Fei a háborúzást egy uralkodó és a köré épülő államszervezet legkomolyabb próbára tételének tartotta. A legista külpolitika elismeri a szövetségek létrehozásának lehetőségét és szükségességét, de csupán az Égalatti (*tianxia* 天下) fölötti hegemonia megszerzésének céljából. Han Fei az első fejezetben a hegemonkirály (*bawang* 霸王) pozíciójának megszerzését és a többi kínai állam leigázását (ha nem egészen elpusztítását) jelöli meg egy állam helyes külpolitikai céljaként⁶⁴.

Minthogy a hegemonia megszerzése minden államnak célja ebben a szituációban (hiszen ebben a helyzetben az egyetlen lehetőség az, hogy „nyerésre játszanak”, nem lehet úgy „nem nyerni”, hogy mellé az adott uralkodó ne veszítsen is, így tehát a két lehetséges opció vagy a győzelem és a riválisok behódolásra kényszerítése és elpusztítása, vagy pedig a vereség, a behódolás és elpusztulás), így mások erejére nem lehet hosszútávon hagyatkozni:

„[Ha az uralkodó messzi országok] kapcsolataira és segítségére támaszkodik, közvetlen szomszédjait pedig elhanyagolja, nagyhatalmak segítségére számít és megsérti a közeli országokat, akkor bukása magától értetődő.”⁶⁵ (Saját fordítás)

A legista emberkép alapja, hogy az ember egy önző lény, és akkor is ha időről időre a morál és az emberségesség vagy a hatalmi helyzet arra kényszeríti hogy más érdekében cselekedjen, előbb vagy utóbb saját érdekében el fogja árulni a szövetségeseit.⁶⁶

A Hadakozó fejedelemségek korának külpolitikája tehát leghelyesebben, mint „zéró összegű játék” írható le, ahol a terjeszkedés és a nyereség csak a másik fél kárára lehetséges. Ez a politikafelfogás az Égalatti koncepciójával együtt elemezve azt jelenti, hogy egy helyes külpolitikát folytató kínai fejedelem végső célja minden esetben a teljes ismert civilizált világ dominálása.

Ehhez a külpolitikához elengedhetetlen volt a saját katonai erő létrehozása. A meggyengülő nemesi osztály mellett egyre nagyobb szerepre tettek szert a vidéki parasztok közül besorozott gyalogos katonák.⁶⁷

A „magánfegyvereket” és a „kóbor kardforgatókat” Han Fei elítéli műve 49. fejezetében és az öt féreg (*wu du* 五蠹) egyikeként hivatkozik rájuk.⁶⁸ Működésük rombolja a törvényes

⁶⁴ Han Fei (1939): 6-12. old.

⁶⁵ *Hanfeizi* 15. fejezet. Eredetiben: 恃交援而簡近鄰，怙強大之救，而侮所迫之國者，可亡也。

⁶⁶ Fu (1996): 48. old.

⁶⁷ Tokaji (1997): 39. old.

⁶⁸ Tőkei (2005): 322. old.

rendet. Elmondható tehát, hogy a legisták szemében a legjobb fegyveres erő az, amit az uralkodó az államon keresztül állít fel és ezért az az ő parancsait követi, saját politikai kezdeményezőképeséssel ezért nem rendelkezik.⁶⁹

A reneszánsz Európa területileg jóval tagoltabb volt, mint a nagy folyók közötti síkságokat és a környező területeket betöltő kínai civilizáció államai. Ez a tagoltság kulturálisan is jelentősebb volt (amit már maga Machiavelli is tudatosan megjegyyez, amikor a tartományok fajtáit sorolja, elosztva őket aszerint, hogy azok a hódító korábbi birtokaihoz való csatolás esetén osztoznak-e az új uralkodó kultúrájában vagy nem⁷⁰), hiszen bár közös görög-római örökségen osztoztak a kontinens országai sok esetben, politikai egységük Kr.u. 476-ban a Nyugat-Római Birodalom megdöntésével megszűnt, és az újra egyesítő, restaurációs politikai kísérletek mind kudarcot vallottak.

Egy ilyen politikai helyzetben Machiavelli nem is szorgalmazza a művét olvasó fejedelmet arra, hogy világot hódítson, inkább a regionális és lokális hegemoniák érdeklik, amelyek egy adott közösségnek vagy nemzetnek (jelen esetben az olaszoknak) képesek garantálni a függetlenséget rivális, idegen hatalmakkal szemben.

Idegen földek meghódításánál is jórészt arról beszél, hogy egy-egy régiót hódít meg az uralkodó és csatolja birodalmához, vagy pedig egy független területnek lesz újkéntű fejedelme⁷¹. Machiavelli diplomáciafelfogása így lehetővé teszi azt, hogy az egyes államok együttműködjenek, egymással szövetségre lépjenek és olyan háborúkat folytassanak, amiknek a végkimenetele nem az egyik fél teljes politikai-katonai megsemmisülése. Attól függetlenül, hogy Machiavelli gondolkodása és kora lehetővé teszi a másik fél nem teljes kiirtására kimenő politikát, a hadviselést és a hadsereg dolgát a megfelelő törvénykezés mellett az uralkodó legfontosabb dolgának tartja:

„A legfontosabb alapok, melyeken mind az új, mind a régi, úgyszintén a vegyes eredetű egyeduralkodók nyugszanak: a jó törvények és a jó hadsereg.”⁷²
(Lutter Éva fordítása)

„A fejedelemnek első gondja, feladata legyen a hadsereget rendben tartani és engedelmségre szoktatni, mert annak, aki parancsol, kell, hogy jártassága legyen a hadakozás mesterségében. S ez a mesterség annyi virtust kíván, hogy nemcsak azok hatalmát növeli, akik fejedelemnek születtek, hanem néha szerencsés embereket juttat erre a polcra; másrészt azt tapasztaljuk, hogy azok

⁶⁹ Ideális esetben. A csapatok túlzott hűségét az őket vetető tábornokokhoz, illetve a tábornok túlzott önállósodását a határvidékeken Han Fei a 15. fejezet 36. pontjában, mint az uralkodó bukásának egy potenciális okát jelöli meg.

⁷⁰ Machiavelli (1978): 11. old.

⁷¹ Machiavelli (1978): 11-12. old.

⁷² Machiavelli (1978): 41. old.

az uralkodók, akik a gyönyörök élvezésével többet törődtek, mint a fegyverek forgatásával, országukat elvesztették.”⁷³ (Lutter Éva fordítása)

A fegyverrel szerzet tartományok és birodalmak esetében Machiavelli három plusz egy csapattípust (a negyedik gyakorlatilag a három főtípus keverékét jelenti) különít el. Elsőként a zsoldosokról alkot lesújtó kritikát:

„A zsoldos és a segédhaderő veszélyes és felesleges; aki zsoldosok fegyverére alapozza uralmának biztonságát, nem lehet annak soha nyugalma, mert egyenetlenkedők, törtető, engedetlenek, hűtlenek, barátok közt hetvenkedők, az ellenséggel szemben gyávák; istent nem félik, emberekkel szemben adott szavuk nincs, s ha késik a cselekvésük, ezzel csak a biztos romlás késik, békében ők fosztanak ki, háborúban az ellenség.”⁷⁴ (Lutter Éva fordítása)

A zsoldoscsapatokról alkotott nézetei összeegyeztethetőek Han Feiével abban a tekintetben, hogy mint nem az uralkodó által felállított katonai egységek, hűségük és parancskövető képességük korlátozott, sose lehet velük biztosan számolni, ráadásul bevetésük a fejedelem anyagi javait is apasztja. Machiavelli szerint a zsoldosvezérekből mind a tehetségesek, mind a tehetségtelenek veszélyesek, hiszen egy tehetséges zsoldosvezér nyilván nem mentes az ambíciótól, a tehetségtelen pedig nem lehet a fejedelemnek hasznára a háborúzásban. A zsoldosvezérek ambíciójára való felhívás párhuzamba állítható azzal, ahogy Han Fei a perifériákon csapatokat vezető tábornokok jelentette veszélyre hívja fel az uralkodó figyelmét a művében.⁷⁵

A felbérelt katonai erő kizárólag olyan államoknál hasznos vagy reális opció, ahol a hatalom nincs kellően központosítva, de ahhoz kellő vagyonnal rendelkezik, hogy egy ilyen egységekből álló sereget felbéreljen, így a reneszánsz Európa köztársasági és feudális államaiban ezeknek az egységeknek volt valamennyire létjogosultságuk addig, amíg nem jött létre egy jobban centralizált, despotikus hatalom, ami saját, sorozott egységekkel dolgozott. A Hadakozó fejedelemségek korának Kínájában viszont nem volt olyan polgárság vagy városi osztály, ami a despotikus hatalomnak érdemben korlátot szabhatott volna, így az ország lakosságából való sorozás, felfegyverzés a csapatok jutalom vagy büntetés által történő motiválása egy sokkal egyszerűbben megvalósítható megoldás volt, mint egy olyan államban, ahol a hatalom gyakorlása sokkal kényesebben függött a különböző társadalmi csoportok és rendek egyetértésétől.⁷⁶

⁷³ Machiavelli (1978): 49. old.

⁷⁴ Machiavelli (1978): 41-42. old.

⁷⁵ Han Fei (1939): 139. old.

⁷⁶ Zhao (2015): 200. old.

A zsoldoscsapatok létjogosultsága a kínai államokban valószínűleg azért nem terjedt el, mert a befektethető tőkével rendelkező csoportok a politikai hatalom centralizációját követően jelentek meg, szemben a nyugati társadalmakkal, ahol az ősi szabadságjogokat birtokló városi réteg képes volt érvényesíteni az akaratát és tőkét felhalmozni a politikai centralizáció előtt, így a központosuló politikai hatalom a reneszánsz korban gyakran támaszkodott külföldi hitelekre seregei finanszírozására, ezáltal elterjesztve a zsoldoshadseregek alkalmazását. Az állam és a pénzügyi szereplők közötti reláció teljesen ellentétes emiatt.⁷⁷

Machiavelli a segédcsapat (*soldati ausiliari*) kifejezés alatt olyan csapatokat ért, amelyeket egy másik, vele szövetséges fejedelemtől kap segítségül az uralkodó. Ezt a fajta haderőt szintúgy haszontalannak tartja, de emellett megjegyzi, hogy a segédcsapatok a zsoldosoknál sokkal veszélyesebbek, mivel míg a zsoldosoknál egy tehetséges, ambiciózus vezér jelenléte nem garantált, addig a segédcsapatok mindig meg vannak szervezve és áll fölöttük egy autoritást gyakorló másik uralkodó, aki bár szövetségese a fejedelemnek, de saját célokkal rendelkezik, és mivel a segédcsapatok révén ő gyakorolja a hatalmat, így a másikat lekötelezettjévé teszi teljesen.⁷⁸

A hadviselés egyetlen érdemleges formájának Machiavelli, akárcsak Han Fei, a saját katonaságot tartja, amit a fejedelem saját híveiből és alattvalóiból állít fel⁷⁹. A fejedelem földjéhez vagy udvarához való kötődésük révén harci kedvük sokkalta jobb, mint a zsoldosoké, hűségük pedig az államukhoz és uralkodójukhoz köti őket. Machiavelli elgondolása szerint a saját katonai erő az egyetlen, ami képes garantálni egy államalakulat biztonságát, törvényeinek megmaradását és függetlenségét.

Akárcsak Han Feinél, Machiavellinél is a hadügy és a hadsereg által képviselt erő az, ami egy államot és azt az irányító uralkodót első körben elválaszt az alattvalóitól, aki nem rendelkezik ilyen erőszakszervezetek fölött, hogy hatalmi ambícióit vagy más politikai entitásoktól való függetlenségét garantálja hosszútávon.

Az egyetlen lényeges különbség a külpolitikában a végcél, ami Han Feinél egyértelműen a kínai uralkodók számára az akkori ismert világ meghódítása, míg Machiavellinél ez sokkal inkább egy-egy megszerzett uradalom, tartomány vagy birodalom stabil megtartását jelenti a teljes ismert világ vagy az európai kontinens leigázása helyett.

⁷⁷ Zhao (2015): 217. old.

⁷⁸ Machiavelli (1978): 45-46. old.

⁷⁹ Machiavelli (1978): 48. old.

Az egyeduralmi rendszerek fázisairól

A fentebbiekből levonhatjuk azt a következtetést, hogy mindkét szerző politikai rendszereinek fejlődésében jelen van egy olyan időszak, amikor az általános politikai instabilitás és katonai konfliktus komoly beavatkozást igényel az új rendet felállítani szándékozó uralkodó részéről. Azonban egészen más egy már stabil politikai rend élére kerülni, mint egy stabil politikai hatalmat létrehozni a káoszból és vetélkedésből.

Elmondható tehát, hogy a Machiavelli és a Han Fei-féle egyeduralmi rendszereknek van egy stádiuma amikor agresszívan létrejönnek, majd pedig ezután egy olyan szakasz jön, aminek során ezek a rendszerek igyekeznek fennmaradni.

Machiavellinél ezt a felosztást maga a szerző az öröklött és a valamilyen módon szerzett egyeduralmak között teszi meg, de a mű javarészt az egyeduralom megszerzésének módjai teszik ki, nem pedig a megszilárdított egyeduralom fenntartása, minthogy Machiavelli szerint egy öröklött egyeduralmat a beágyazódottsága okán nem különösebben nagy feladat megtartani:

„Azt mondom tehát, hogy a fejedelem által öröklött országokat, ahol már hozzászoktak a fejedelmi vérhez, nem oly nehéz megtartani, mert elégséges az ősök által létrehozott rendet meg nem bolygatni, és a viszonyokhoz illeszkedni.”⁸⁰ (Lutter Éva fordítása)

Ezeknek az egyeduralmi struktúráknak a felbomlását csupán a kivételes inkompetencia a belső gazdasági ügyekben vagy a külső katonai ráhatás rombolhatja le a szerző szerint:

„Ilyenformán a fejedelem, ha okosan gazdálkodik, élete végéig birodalmának ura marad, hacsak valami rendkívüli erőszak meg nem fosztja attól; ha el is ragadná tőle, bármily félelmetes erővel támadná is meg, visszaszerzi.”⁸¹ (Lutter Éva fordítása)

A fejezet utolsó soraiban Machiavelli a változást a „bontott falhoz” hasonlítja,⁸² tehát a változás nemcsak valaminek a lerombolása, hanem utána szükségszerű valami újat is felépíteni. Ezt így tehát egy olyan fáradtságos munkának ítéli, amelyet a polgárok és alattvalók nem szívesen végeznek akkor, hacsak nem szükségszerű. Ez a politikai energia-befektetési előfeltétel az, ami garantálja a már megszilárdult, örökletes egyeduralom tartósságát.

A *Hanfeiziről* is elmondható egy hasonló felosztás, amikor is az uralkodó a hegemoniáért küzd az államon belül (a nemesek és kereskedők ellen) illetve államon kívül (a többi rivális állammal szemben), majd pedig következik egy küzdelem utáni fázis amikor a

⁸⁰ Machiavelli (1978): 9. old.

⁸¹ Machiavelli (1978): 9. old.

⁸² Machiavelli (1978): 10. old.

hegemóniának az uralkodó a birtokába jutott és a legnagyobb feladata a rendszerét egyben tartani.

Ennek a periódusnak a leírására Han Fei a taoizmus terminológiáját alkalmazza, ezek között is a legjelentősebb a *wuwei*, azaz a „nem-cselekvés” és a *dao*. Első látásra a nyugati taoizmusfelfogásból kiindulva meglehetősen furcsa lehet az, hogy a korábban egy ilyen aktív, gazdasági és politikai életbe éles beavatkozást sürgető eszmerendszer mint a legizmus látszólag egy ilyen passzív eszköztárat javasol az uralkodónak a hegemonia megszerzése utánra, de a nem-cselekvés ebben az esetben nem is az uralkodó passzivitását és a dolgok szabad folyásának az engedélyezését jelenti, hanem egy olyan rendszer felépítését, amelyben az uralkodó aktív beavatkozása nem szükséges, ezáltal pusztán a létezéséből adódó presztízse egyben tartja az államgépezetet.⁸³

Ez alapján tehát két fázisra oszthatom egy legista berendezkedésű kínai állam fejlődését: egy *hegemonisztikus fázisra*, illetve egy *wuwei fázisra*. A taoista szövegeket legista interpretációja szerint itt a *dao* inkább korszellemet jelent ami állandóan változik, ezért nem lehet róla örökérvényű dolgokat mondani⁸⁴ (mint például ahogy a *Daodejing* 道德經 *dao*val foglalkozó részének első versében is írják: „A szóban átadható *dao* nem az örök *dao*”⁸⁵.)

A történelmi változásnak ez a fajta tudatos felismerése a legizmusban azt jelenti, hogy egy olyan történelemfelfogást alakít ki, ami képes nem csak a múltba visszatekintve történelmi példákkal érvelni, hanem a jelen, eddig még sose látott körülményei támasztotta kihívásokkal való megküzdésre ösztökéli a fejedelmet.⁸⁶ Egyedüli állandó princípiumokként csak a halál és születés, a felemelkedés és a bukás ismerhetőek el.⁸⁷

A *Hanfeizi*-nek *Daodejing*hez fűzött két kommentárfejezete (20. és 21. fejezetek) egy olyan társadalmat ír le, amely hierarchikus, de a korábban lefektetett stabil alapok miatt mégis harmonikus, mert mindenekelőtt stabil, így a nép nem nyugtalankodik és hagyja, hogy uralkodjanak rajta a mindenki számára érthető és világos törvényekkel:

„Ha egy kézműves gyakran változtatja, mit dolgozik, akkor elveszíti munkájának gyümölcseit; egy munkás is ha gyakran jár munkáról munkára, akkor azoknak gyümölcseit elveszíti. Ha egy ember dolgozik és naponta fél napnyi munkája vész oda, akkor tíz nap alatt öt ember munkájának gyümölcse lesz oda. Ha tízezer embernek egyenként naponta fél napnyi munkája vész oda, akkor tíz nap alatt ötezer ember munkájának gyümölcse lesz oda. Így tehát a

⁸³ Han Fei (1939): 30-31. old.

⁸⁴ Levi-Gladding (2011): 33. old.

⁸⁵ Laozi 老子: *Daodejing* 道德经 1. Eredetiben: 道可道，非常道。(Wang Bi szövegváltozata) vagy 道可道也，非恒道也。(Mawangdui 马王堆 „A” szövegváltozat.) (Saját fordítás)

⁸⁶ Goldin (2013): 34. old.

⁸⁷ Han Fei (1939): 194-195. old.

munkájukat gyakran váltogató emberek száma minél nagyobb, az általuk okozott károk is annál nagyobbak. Szintúgy ha a törvényeket és parancsokat megváltoztatják, megváltoznak velük együtt a hasznok és károk is. Ha a hasznok és károk megváltoznak, megváltoznak velük együtt a nép kötelességei is. A kötelességek változását pedig a tevékenységek megváltozásának nevezik. Így tehát ezen érvelés mentén láthatjuk azt, hogyha az ügyek nagyok és számosak, de gyakran változtatják őket, akkor kevés hoz gyümölcsöt. Ha valaki igyekszik megóvni egy nagy edényt, de azt gyakran mozgatja akkor sok kárt okoz vele. Ha valaki egy kis halat főz és gyakran megkeveri, akkor elrontja annak az ízét. Ha valaki egy nagy országot kormányoz, de gyakran változtat annak törvényein akkor a népnek szenvedést okoz. Ezért az uralkodó aki birtokában van a *daónak* nagyra tartja a mozdulatlanságot és nem a törvények megváltoztatására helyezi a hangsúlyt. Ezért van a mondás: Nagy országot úgy kormányozz mint ahogy a kis halat főzöd.”⁸⁸ (Saját fordítás)

Végső soron tehát a kegyetlenül meghozott és betartatott törvények és a kiszabott büntetések azt eredményezik, hogy a büntetések révén szűntetik meg a büntetéseket:

„Gongsun Yang mondta: Ha bevezetik a büntetéseket és súlyosakat szabnak ki az könnyűt vétkezőkre, akkor könnyű vétkek már nem állnak elő, súlyos vétkek pedig nem érkeznek majd. Ezt nevezik úgy: Büntetések révén megszabadulni a büntetésektől.”⁸⁹ (Saját fordítás)

Végső soron tehát mind Han Fei, mind pedig Machiavelli rendszeréről elmondható, hogy egy erőszakot alkalmazó, intrikákban gazdag periódus után egy ideális, stabilizáció utáni fázis következik, amely a rendszerek élén álló fejedelem részéről nem igényel személyes beavatkozást amíg a körülmények gyökeres változása elő nem idéz egy olyan újabb politikai krízist mint amilyenben a rendszer maga kialakult. Ebben az immáron stabilizálódott a rendszerben a fejedelem megszűnik aktív cselekvő személynek lenni, a pozícióból intézmény lesz, ami köré az állam többi eleme épül, funkciója pedig nem is annyira a kiemelkedő uralkodók kitermelése, mint a rossz uralkodók kordában tartása és az átlagos képességű uralkodók segítése.⁹⁰

⁸⁸ *Hanfeizi* 20. fejezet. Eredetiben: 工人數變業則失其功，作者數搖徙則亡其功。一人之作，日亡半日，十日則亡五人之功矣。萬人之作，日亡半日，十日則亡五萬人之功矣。然則數變業者，其人彌眾，其虧彌大矣。凡法令更則利害易，利害易則民務變，務變之謂變業。故以理觀之，事大眾而數搖之則少成功，藏大器而數徙之則多敗傷，烹小鮮而數撓之則賊其澤，治大國而數變法則民苦之，是以有道之君貴靜，不重變法，故曰：「治大國者若烹小鮮。」 Az utolsó mondat idézet a *Daodejing* 60. verséből.

⁸⁹ *Hanfeizi*: 30. fejezet. Eredetiben: 公孫鞅曰：行刑重其輕者，輕者不至，重者不來，是謂以刑去刑。

⁹⁰ Han Fei (1939): 268. old.

Konklúziók

Összevetve Han Fei művét és Machiavelli *Fejedelmét* elmondható tehát, hogy a annak ellenére, hogy több mint ezerhétszáz év van a két szerző kora között, társadalmaik pedig meglepően eltérő fejlődésen mentek keresztül, mégis mindkettejük politikai javaslatai és intelmei az egyeduralmat birtokolni szándékozók számára rendkívül hasonlóak. Sokszor a javaslatok majdnem szóról szóra egyeznek.

A jelentősebb (például gazdasági) eltérések okai visszavezethetők eltérő kulturális-jogi fejlődésre a két civilizáció történelme során, mint például a városi szabad lakosság megjelenése az ókori mediterrán civilizációknál, ami képes volt a későbbiekben szabadságát megőrizni és annak jogalapot szerezni, szemben Kínával, ahol előbb következett be a politikai centralizáció minthogy egy ilyen csoport politikai alkuba tudta volna kényszeríteni a regnáló despotákat.

Ez a politikai alkuhelyzet az, ami végső soron Machiavelli fejedelmét Han Fei hegemonjánál a legjobban megkülönbözteti, hiszen ez a szabad gazdasági politika élesen elkülöníti a gazdasági tevékenységet a politikaitól, a fejedelem politikai intézményét ezáltal sokkal korlátozottabbá téve.

De még ennek a különbségnek a dacára is meglepő, hogy katonai és hatalomtechnikai kérdésekben mekkora az egyezés mind az érvelésekben, mind pedig a fogalmak kialakításában és használatában.

Összességében mégis elmondható, hogy a Machiavelli–Han Fei összehasonlítás sokkal több, mint egy kényelmes hasonlat, amivel az olvasókat rávezetik arra, hogy mit várhatnak a legizmustól. Sok helyen kiválóan megállja a helyét a részletekig. Ezáltal akár jó támpontként szolgálhatna szélesebb körben a kínai és a nyugati realista politikai gondolkodás összehasonlításában egy jövőbeli tanulmány során, de a jelentősége a sinológián kívül sem elhanyagolható, hiszen ezen összekapcsolás révén a legizmust a politikatudomány véráramába bekapcsolva a realizmuson keresztül segítheti a nem sinológus politikakutatók és elemzők munkáját abban, hogy ezt pontosabban és egyre jobban a történeti kontextusában értékeljék.

Felhasznált irodalom

Elsődleges források:

- Han Fei (2007): *Die Kunst der Staatsführung*, Komet Verlag, Köln (Ford. Wilmar Mögling)
- Han Fei 韩非 (2018): *Han Feizi* 韩非子, Xi Yuan Chubanshe [Xi Yuan Publishing House] 西苑出版社, Peking 北京
- Han Fei (1939): *The Complete Works of Han Fei Tzu Vol. 1*, Arthur Probsthain, London (Ford.W.K. Liao).
- Han Fei (1959): *The Complete Works of Han Fei Tzu Vol. 2*, Arthur Probsthain, London (Ford.W.K. Liao).
- Han Fei (é.n): *Han Feizi*, 2022.11.16-odikai megtekintés, Chinese Text Project <https://ctext.org/hanfeizi>⁹¹
- Jean Levi – Jody Gladding (transl.) (2011): *The Complete Tao Te Ching with the Four Canons of the Yellow Emperor*, Inner Traditions, Rochester, Vermont.
- Niccolo Machiavelli (1978): *Machiavelli Művei I. Kötet*, Európa Könyvkiadó, Budapest (Ford. Lutter Éva et al.)
- Shang Yang (2017): *Shangjunshu – Schriften des Fürsten von Shang*, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart (Ford. Kai Vogelsang).
- Tőkei Ferenc (Ford.) (2005): *Kínai Filozófia - Ókor II. Kötet*, Magszter Társadalomtudományi Alapítvány, Budapest.

Másodlagos szakirodalom:

- Baker, Nicholas Scott (2013): *The Fruit of Liberty*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England.
- Fu Zhengyuan (1996): *China's Legalists - The Earliest Totalitarians and Their Art of Ruling*, Routledge, New York and London.
- Goldin, Paul R. (2013): *The Dao Companion to the Philosophy of Han Fei*, Springer, New York.
- Hu Jichuang (2009): *A Concise History of Chinese Economic Thought*, Foreign Language Press, Peking.

⁹¹ A lábjegyzetekben idézett részleteket a Ctextről vettem át.

- Lin Yutang (1930): Han Fei as Cure for Modern China, *The China Critic*, III. 41. 964-967. old.
- Loewe, Michael (ed.), Shaughnessy, Edward L. (ed.) (1999): *The Cambridge History of China*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Paczolay Péter (1998): *Államelmélet I. Machiavelli és az államfogalom születése*, Korona Kiadó, Budapest.
- Pocock, J.G.A. (1975): *The Machiavellian Moment*, Princeton University Press, Princeton and London.
- Skinner, Quentin (1996): *Machiavelli*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest (Ford. Pálosfalvi Tamás)
- Strauss, Leo (1958): *Thoughts on Machiavelli*, The Free Press, Glencoe.
- Tokaji Zsolt (1997): *A régi Kína fegyverei*, Zrínyi Kiadó és Terebess Kiadó, Budapest.
- Zhao Dingxin (2015): *The Confucian-Legalist State*, Oxford University Press, New York.